

OSMANLI DEVLETİNDE KAPİTÜLASYONLARIN İKTİSADİ VE SİYASİ PERSPEKTİFTEN ANALİZİ

Ertuğrul ACARTÜRK*
Ramazan KILIÇ**

Öz

Osmanlı Devleti kapitülasyonları uluslararası ilişkilerde önemli bir araç olarak kullanmıştır. Güçlü olduğu dönemlerde değişik ülkelere tek taraflı olarak bağışlanan bu ticari ayrıcalıklar mali ve iktisadi sebeplerin yanında siyasi yönü de ağır basan dostluklar kazanılmasında etkili olmuştur. Ancak diğer taraftan kapitülasyonlar, doğu ticaret yollarının yön değiştirmesi ve Avrupalıların verilen imtiyazlarla pazar hakimiyetlerini artırmaları sonucu Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hazırlayan temel etmenlerden biri olmuştur. Fransa'ya verilen kapitülasyonlar ön plana çıkmakla birlikte İngilizlerle yapılan ticaret anlaşması da bu alanda oldukça önemlidir. Çalışmamızda ilk zamanlarda iktisadi ve siyasi işlevi açısından Osmanlı lehinde başarılı bir şekilde uygulanan fakat daha sonraları ülke ekonomisinde büyük zararlara yol açan ve Osmanlı'nın sanayileşmesini engelleyen unsurların başında gelen kapitülasyonlar iktisadi ve siyasi etkileri açısından analiz edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kapitülasyonlar, ticaret anlaşması, ticari imtiyazlar.

Abstract

The Analysis of the Capitulations in the Ottoman Empire from a Economic and Political Perspective

The Ottoman Empire resort to capitulations as an instrument in the international relations. These commercial privileges endowed unilaterally to several countries during the era when the empire was on a rise enhanced friendly relations with other countries besides its economical and financial impact. However, capitulations were among the leading factors that caused the collapse of the Ottoman Empire as the Europeans increased their market dominance as a result of the capitulations and the shifting of the trade routes from the east. The

* Doç.Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Maliye Bölümü, AYDIN, eracar@hotmail.com

** Yrd.Doç.Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Maliye Bölümü, AYDIN, rkilic@adu.edu.tr

capitulations granted to France seem to be prominent; however, trade agreements with England have also significance. This study investigates the capitulations which in the beginning worked economically and politically to the benefit of the Ottoman Empire later turned out to be detrimental for the state as one of the leading factors that impeded the industrialization of the empire, in terms of their economic and political influences.

Keywords: Capitulations, trade agreements, commercial privileges.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, altı asır varlığını sürdüren ve bu altı asrın büyük bir kısmında dünya üzerindeki olaylara doğrudan veya dolaylı olarak müdahil olan, devrinin en büyük devletlerinden biridir. Üç kıtaya yayılan toprakları, büyük nüfus potansiyeli, önemli ticaret yolları üzerinde bulunması ve stratejik konumuyla dönemindeki siyasi, iktisadi ve askeri her gelişme Osmanlı Devleti'nin ilgi alanına girmiştir. Osmanlı Devleti, olaylara yön verebilmek, büyük devlet olabilmek ve diğer devletlere karşı üstünlüğünü sürdürebilmek için iktisadi, siyasi ve askeri araçlara başvurmuş ve bunda da genel anlamda 18. yüzyıla kadar başarılı olabilmıştır. Avrupa Devletleri karşısında Osmanlı Devleti güç kaybetmeye başlayınca, bu araçlar da aleyhinde işler hale gelmiştir.

Kapitülasyonlar Osmanlı Devleti'nin büyük devlet olma amacıyla kullandığı araçlardan birisidir. Devletin güçlü siyasi, iktisadi ve askeri yapısı nedeniyle ilk zamanlarda kapitülasyonlar, kendinden beklenen işlevleri yerine getirmiştir. Fakat duraklama ve gerileme dönemlerinde ve özellikle 19. yüzyılda, devletin kamburu haline gelmiş, Osmanlı devlet adamlarının girişimlerine rağmen yapılan baskılar nedeniyle ancak 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması ile kaldırılabilmiştir.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin büyük devlet olma amacına yönelik kullandığı araçlardan birisi olan kapitülasyonlar incelenecektir. Bunun için öncelikle kapitülasyonların ekonomik ve siyasi sebepleri ve gelişimi ele alınacak daha sonra da ortaya çıkardığı ekonomik ve siyasi sonuçlar üzerinde durulacaktır.

1. KAPİTÜLASYONLARIN ORTAYA ÇIKIŞI, UYGULANMASI VE TÜRLERİ

Kapitülasyonlar denince genellikle Osmanlı'nın 1535 yılında Fransa'ya verdiği, daha sonra yedi kez yeniledikten sonra süresiz hale getirilen ayrıcalıklar (les privilèges) anlaşılmaktadır. Halbuki kapitülasyonların kapsamı

daha geniştir. Osmanlı Devleti kuruluş ve yükseliş dönemlerinde de eskiden beri var olan devletlerarası örf ve adetleri uygulamaya dikkat etmiş ve bu tür araçları yükselişinin ve fethettiği yerlerde işgalci değil, kalıcı olmanın bir unsuru olarak uygulamıştır.

Kapitülasyonları “Avrupalı devletlerin kendi ülkeleri dışındaki sürekli ya da geçici olarak bulunan yurttaşlarının, ülkesinde buldukları devletin yetkilerinin dışında kalmak ve kendi devletlerinin yetkisine bağımlı olmak biçiminde elde ettikleri ayrıcalıklar ile ticaret ve gümrük konularında elde ettikleri kolaylıklar ve imtiyazlar” (Köprülü, 1931: 165’ten aktaran Nebioğlu, 1986: 10) olarak tanımlayabiliriz. Daha dar manada ise kapitülasyonlar 16.yy’dan itibaren Avrupalı güçlerle Osmanlı imparatorluğu arasında imzalanan anlaşmaları ifade eder (Jagiç, 2010: 4).

Kapitülasyonlar Osmanlının Avrupa-Asya arasında süper gücü temsil ettiği yüzyıllarda Sultanlar tarafından sadece dost olan ülkelere tek taraflı olarak bir bağış olarak verilirken, Rusya’nın 1738’de zorla benzer bir ayrıcalık almasından sonra iki taraflı bağlayıcı antlaşmalar haline gelmiştir (İnalcık, 2009: 317). Kapitülasyonlar tek taraflı bir işlem olarak ortaya çıksa da bir kez tanıdıktan sonra bu ayrıcalıkların tarafları karşılıklı bağlayan bir hak ve yükümlülükler rejimi doğurduğu görülmektedir. Ticaret güvenceleri sağlayan ve her yenilenmesinde genişletilen kapitülasyonlar, %3’lük düşük gümrük vergisi ile yürütülmüş (Fransa’nın gümrük vergisinin %10’un üzerinde olduğu dönemde) ve zamanla Avrupa’nın Orta-Doğu’yu ekonomik sömürü aracı haline gelmiştir (İnalcık, 2009: 317).

1.1. Kapitülasyonların Sebepleri

Kapitülasyonların Osmanlı Devleti’nde uygulanmasının ve devlet yıkılana kadar işleyen bir kurum olarak devam etmesinin çeşitli nedenleri vardır. Bu sebepler şunlardır:

-Osmanlı Devleti, 13. asırda kurulduğu zaman, çevresindeki ülkelere kapitülasyon kurumu vardı ve toplumlararası bir gelenek olarak yaşıyordu. Osmanlıların toplumsal, ekonomik ve kültürel yaşamına başta Bizans, Selçuklular ve Arap devletleri üzere çeşitli toplumların etkisi olmuştur. Bizans, iç ve dış siyasetini sürdürmek için çeşitli ülkelere imtiyazlar vermişti. Selçuklular ve Akdeniz kıyılarındaki Arap ülkeleri de yabancılara çeşitli kapitülasyon hakları tanımışlardı. Söz konusu yörelerin egemenliği Osmanlılara geçince, doğal olarak kapitülasyon kurumu da Osmanlılara geçmiş oldu (Köprülü, 1931: 165’ten aktaran Nebioğlu, 1986: 10).

-İkinci neden, dinsel farklılık ve İslam dininin yabancılar konusundaki anlayışı olarak ortaya çıkmaktadır. İslam hukukunun geçerli olduğu Osmanlı Devleti'nde, bilindiği üzere İslam yasaları ancak Müslümanlar üzerinde uygulanmaktaydı. İslam dininin ve Osmanlı Devleti'nin hoşgörüsü olarak, Müslüman olmayan Hıristiyan, Musevi ve diğer kimselere İslam hukuku kuralları uygulanmayarak, kendi dinlerine göre işlem yapılması kabul edilmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı ülkesinde bulunan Avrupalı devletlerin vatandaşlarına kendi devletlerinin yasalarına uygun olarak davranma hakkının verilmesinde bu dinsel farklılığın ve Osmanlı'nın hoşgörüsünün etkisi vardır.

-Üçüncü neden ekonomiktir. Avrupalı tüccarlara, ülkesinden mal geçirmesine izin vererek transit ticaretten gelir elde etmek amaçlanmıştır. Özellikle Portekizliler tarafından Afrika'nın güneyi dolaşarak, Hindistan yolunun keşfi, Ortadoğu'dan geçen Hindistan ticaret yolunun okyanuslara kayma tehlikesini ortaya çıkarınca, Osmanlı yöneticileri Avrupalı tüccarları Doğu Akdeniz'e çekebilmek için kapitülasyon denen ayrıcalıkları bir araç olarak kullandılar.

-Dördüncü olarak politik nedenler de karşımıza çıkar. Osmanlılar Avrupa devletlerinden siyasal dostlar kazanmak amacıyla da ticari ayrıcalıklar tanımışlardır. Papanın güçlü konumu nedeniyle Avrupa Hıristiyan birliği Osmanlı Devleti için her zaman büyük bir tehlike arz ediyordu. Bu tehlike karşısında kapitülasyonlar aracılığı ile Avrupa Hıristiyan birliğini bozarak Avrupa'da siyasi dostlar edinmek amaçlanmıştır.

1.2. Kapitülasyonların Gelişimi

Osmanlı kapitülasyonlarının başlangıcı olarak genellikle I. Süleyman (Kanuni) devrinde Fransızlarla yapılmış olan 1535 tarihli kapitülasyon antlaşması gösterilir. Buna karşın bazı yazarlar (Pazarcı, 1992; Kurdakul, 1981; Akgündüz, 1991) kapitülasyonların tarihçesini Osmanlı Devletinin ilk dönemlerine kadar götürmekte ve fethedilen yerlerde daha önceden tesis edilen ayrıcalıkları devam ettirdiklerini ifade etmektedirler.

1535 yılından önce sınırlı ayrıcalıklar dönemi denebilecek bir dönemden bahsedilir. Osmanlılar ilk olarak 1352 yılında Cenevizlilere, daha sonra da Venedik ve Floransaya ticari imtiyazlar, yani kapitülasyonlar vermişler ve bu suretle de Rönesans İtalya'sının ekonomik refahına önemli katkıda bulunmuşlardır (İnalçık, 2009: 316). Böylece verilen ilk imtiyazın, Osmanlıların 1352'de Rumeli'ye geçmeleri ile Cenevizlilere tanıdıkları kapitülasyonlar olduğu ortaya çıkmaktadır. Bundan sonra 9 Haziran 1387 yılında yine Cenevizlilere yeni kapitülasyon ayrıcalıklarının tanındığı görülmektedir. Bunu 1311'de Menteşe Beyliği'nce Rodoslulara tanınan ayrıcalıkların, bu bölgenin

Osmanlılara geçmesi ile I. Beyazıt tarafından yenilenmesi izlemiştir. Daha sonra İtalyan kent-devletlerine 1411, 1419, 1430 ve 1446 tarihlerinde yeni ayrıcalıkların tanıdığı görülmektedir. 1453'te İstanbul'u fetheden II. Mehmet (Fatih), daha önce Galata'da yerleşmiş ve Bizanslılardan bir takım kapitülasyon hakkı elde etmiş Cenevizlilere bir ahidname ile bu ayrıcalıkların sürmesine izin vermiştir (Pazarıcı, 1992: 73-76).

Türk Ansiklopedisi'nde Ali Çankaya ise, kapitülasyonların başlangıç tarihinin 1365'te I. Murat ile Ragusa Cumhuriyeti arasında yapılan bir ticaret antlaşmasıyla başladığını söylemektedir. İlk kapitülasyon olarak nitelenen bu antlaşma 1408, 1414, 1445, 1451, 1453, 1481 ve 1512'de olmak üzere yedi defa yenilenmiştir. İkinci kapitülasyon olarak ta, I. Beyazıt ile Bizans İmparatorluğu arasında 1397 yılında imzalanan antlaşma gösterilmektedir. Ayrıca II. Murat, II. Mehmet, ve II. Beyazıt zamanlarında sırasıyla Bizans, Venedik, tekrar Bizans, Toskana ve tekrar Venedik ile antlaşmalar imzalanmıştır. 1514 yılında da I. Selim ile Ancona Devleti arasında bir antlaşma yapılmıştır (Kurdakul, 1981; 23-24).

II. Mehmet İstanbul'u fethettiğinde, Galata zimmilerine verilen ahidnamenin maddelerinden biri aynen şöyledir; “*Ve Ceneviz bazirganları deryadan ve kurudan rençberlik edüp geleler ve gideler. Gümrüklerin adet üzere vereler. Anlara kimesne te'addi etmeye.*” (Akgündüz, 1991; 119). Bu maddede de görüleceği gibi, Osmanlılar fethettikleri yerlerde mevcut imtiyazları, tekrar yenilemişler ve devletlerarası bu geleneği sürdürmüşlerdir.

Osmanlı devlet adamları, ilk dönemlerde gümrük vergileri konusunda belirli bir oran belirlememişler, adet üzere vergilerin tahsil edileceğini belirtmişlerdir. Böylece II. Mehmet gümrük vergisi oranlarını önce %2'den %4'e, sonrada %5'e çıkarmakta hiçbir güçlük görmemiştir. 10-16. yüzyıllarda genellikle %5 gümrük vergisi alınmakla birlikte, Osmanlıların gümrük resmi tarifeleri, ithalatçının statüsüne, malın cinsine ve uygulandığı bölgeye göre değişiklik göstermektedir. Uygulamada ödenen miktar %9'u bulmaktadır.

Bu olgular, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu sırasında da kapitülasyonların olduğunu göstermektedir. Kapitülasyon kurumu, o sıralarda devletlerarası ilişkilerde bulunduğu için doğrudan doğruya alınmıştır. Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin uyrukları da diğer devletlerden karşılıklı olarak aynı hakları elde etmişlerdir. Nitekim, Bizans'a giden veya göçen Türkler, 1397 yılında yapılan bir antlaşma ile bazı imtiyazlar elde etmişlerdir (Nebioğlu, 1986; 11).

1.3. Fransız-Osmanlı Yakınlaşması

16. yüzyılın başlarında Avrupa’da, Fransa kralı I. François ile İspanya kralı Şarlken (Charles Quint) arasında tüm Avrupa’nın hakimi olma mücadelesi başlamıştı. Bu mücadele sonucunda 25 Şubat 1525’te Şarlken’e esir düşen I. François, “*kendisine yardım edebilecek tek güç*”(Jagic, 2010: 3) olan Osmanlı İmparatorluğu Sultanı Kanuni’den yardım istedi. Kanuni, Avrupa hakimiyetine oynayan İspanya-Almanya İmparatoru Şarlken’in, I. François’yı mağlup etmesini iyi karşılamadı ve Avrupa’daki kuvvet dengesinin Şarlken lehine dönmesinin gelecek yıllarda Osmanlı’nın aleyhine olacağını düşünerek, Fransa Kralına yardım kararı aldı. Avrupa’daki kuvvet dengeleri, Fransa ile Osmanlı’nın uzun süre dost olarak birlikte hareket etmelerini gerektirmekteydi. Fransa’ya kapitülasyonlar da bu dostluğu devam ettirmek ve Avrupa’da devamlı bir müttefik bulundurmak için 1535 yılında Kanuni tarafından verildi.

Esasen I. Selim’in 1517 yılında Mısır’ı fethetmesiyle Fransızlara ilk imtiyazlar verilmiş idi. Zira, Memluk sultanlarının Fransızlara, Katalonyalılara ve Venediklilere vermiş olduğu imtiyazlar, Osmanlılar tarafından da tanındı. 21 Eylül 1528’de Kanuni Sultan Süleyman’ın kabul edip onayladığı da yine Memluklar tarafından verilmiş olan bir kısım adli ve ticari imtiyazlardır. Bu imtiyazlar daha sonraları Avrupalılar tarafından elde edilen imtiyazlara göre sınırlı imtiyazlardı.

Osmanlı Devleti, Venedik ve Cenevizliler gibi başka Avrupa milletlerine de daha önceden bazı ticari imtiyazlar vermişti. Fakat 1535’de Fransa’ya verilen imtiyazlar, daha kapsamlı olması ve diğer Avrupa devletleriyle müteakip yıllarda imzalanan ticaret antlaşmalarının altyapısını oluşturması nedeniyle, ayrı bir özellik taşır. Bu manada genel ve uluslararası bir mahiyete sahip ilk kapitülasyon 1535 yılında Fransızlara verilmiştir. Antlaşmanın mali yönü yanında siyasi yönü de vardır. Nitekim Philips Price bu konuda “*Sultan Süleyman’ın yüksek diplomatik gayelerle yaptığı bu alicenabane hareket, Fransa’nın olduğu kadar kendisinin de menfaatineydi. Zira o, mukaddes Roma Germen İmparatorluğu’nun güney doğu Avrupa’daki nüfuzunu kırmak istiyordu*” (Price, 1979: 84; Kocabaş, 1990: 69) demiştir.

II. Selim’in tahta çıkışı ve Mısır’da Fransız ticaretini tamamen baltalayan önlemlerin alınmasıyla yeniden kapitülasyon yapma gereği ortaya çıkmıştır. Osmanlılar o yıl, Venedik işgalindeki Kıbrıs’a bir sefer hazırlığına giriştiklerinden, Fransızlarla iyi ilişkiler içinde olmak istegindeydiler. Bu konjonktürde 18 Ekim 1569 tarihinde II. Selim döneminde Fransızlarla ikinci kapitülasyon antlaşması imzalandı. I. Kapitülasyonlar ile Ceneviz, Sicilya ve Ankona ticaret gemilerine Osmanlı sularında Fransız bayrağı çekme zorunluluğu getirilmişken, ikinci kapitülasyonlarla İngiliz, Venedik ve Portekiz

ticaret gemileri de bu düzenlemeye dahil edildi. Böylece Fransa, Doğu Akdeniz ticaretinde söz sahibi Venedik'e üstünlük kazanmış oldu. Zaten kapitülasyonların bir amacı da Akdeniz ticaretindeki Venedik üstünlüğüne son vermek ve bu devleti mali yönden zayıflatmaktı. Verilen ticari avantajların karşılığı olarak Fransa Kralı I. François, Osmanlı sultanını dünyanın en güçlü idarecisi, "imparator" olarak tanıdı ve bunu göstermek için de sembolik olarak yıllık vergi ödemeyi kabul etti (Jagiç, 2010: 8). Fransa 1536, 1569, 1581, 1597, 1604, 1673 ve 1740 yıllarında olmak üzere yedi kez kapitülasyon hakkı elde etti. Osmanlı Sultanları değiştikçe bunlar yenilenmiştir.

Fransa'nın İspanyol etkisi altında kalmaya başlaması ve İngilizlerin de bu yönde girişimi üzerine İngiltere ile de kapitülasyon antlaşması imzalanmıştır. İki devlet arasındaki yakınlaşmayı teşvik eden sebeplerden birisi, İspanya hakkındaki politik hesaplardır. Osmanlı devlet adamları güçlenen İspanya'ya karşı İngiliz dostluğunu kazanmayı düşünmüşlerdi. Böylelikle 1580'de bir ahidname İngilizlere verilmiştir. Ayrıca, Osmanlıların İngiliz kumaşlarını daha ucuza almak ve silah yapımı için gerekli olan çelik ve teneke gibi hammaddeleri kolayca elde etmek fırsatını değerlendirmek istemeleri de İngiltere'ye verilen ayrıcalıkların sebepleri arasındadır. Görüldüğü gibi 16. yüzyılda Fransa, İngiltere ve daha sonraları Hollanda, Avusturya, Prusya gibi devletlere ayrıcalıklar verilmesinin mali ve iktisadi sebeplerinin yanında siyasi yönü ağır basan dostluklar kazanmak amacı da önemli olmuştur.

Madalyonun diğer tarafında ise kapitülasyonların, doğu ticaret yollarının yön değiştirmesi ve Avrupalıların verilen imtiyazlarla pazar hakimiyetlerini artırmaları ile Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hazırlayan temel etmenlerden biri olduğu gerçeği vardır. Kapitülasyonların verildiği dönemde Osmanlı devleti askeri, siyasi ve iktisadi olarak dünyanın en büyük güçlerinden biridir. Dolayısıyla kapitülasyonların Osmanlı Devleti'ni olumsuz etkilemesi o dönem için söz konusu değildi. Eğer Osmanlı Devleti, imtiyaz sahibi devletlerden bir düşmanlık veya kapitülasyonların ekonomisini olumsuz etkilediğini görürse kapitülasyonları feshedebilecek güce ve iradeye sahipti. Ancak ileriki dönemlerde işler değişti. 17. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da iyice güçlenen ve artık Osmanlı Devleti'nin yardımına pek ihtiyaç duymayan Fransa, Osmanlı aleyhine katolik propagandası yürütmeye başladı. Ayrıca Fransa 1664'de Cezayir'e de saldırmıştı. Katolik propagandası nedeniyle zaten iyi olmayan ilişkiler kopma noktasına geldi. Bu durum karşısında Fransa'yla olan kapitülasyon antlaşması iptal edildi (Kocabaş, 1990: 69-70). Fransız tüccarları bundan büyük zarar gördü. Bu sebeple 14. Louis, Osmanlı ile tekrar anlaşmak zorunda kaldı. Uzun görüşmelerden sonra 5 Haziran 1673'te altıncı kapitülasyon antlaşması imzalandı.

1680'li yılların başına gelindiğinde Osmanlı Devleti, Avusturya'nın başkenti Viyana üzerine büyük bir sefere hazırlanıyordu. Papa'nın bütün Avrupa devletlerini Türklere karşı ittifaka çağırmasına rağmen Fransa bu ittifaka yanaşmadı. 14.Louis önceki yardımların sonucu kapitülasyonların iptali sebebiyle çok şey kaybettiği için bu defa da yardım yapacak olursa, menfaatlerinin daha çok zarar göreceğini hesaplamıştır. Avrupanın savaşı kaybetmesi durumunda da bütün Hıristiyan dünyasının koruyucusu olmak gibi bir siyasi çıkar beklediğinden bu ittifakta yer almak istememiştir (Uzunçarşılı, 1977: 445; Kocabaş, 1990: 77). Böylece Türkler kapitülasyonlar aracılığı ile Fransa'yı yine Avrupa bloğundan ayırmayı başarmışlardır.

28 Mayıs 1740 tarihli son kapitülasyon ile önceki altı kapitülasyonun tüm hükümleri geçerli sayıldığı gibi, bu antlaşmayı imzalayan I. Mahmut'tan sonraki padişahları da bağlayıcı özellik kazandırılmıştır (Kurdakul, 1981: 26). Bu antlaşmayı takip eden yıllarda Fransa Doğu ticaretinde ve Osmanlı limanları arasındaki taşımacılıkta rakipsiz bir konuma gelmiştir. Osmanlıların bu kapitülasyonları vermelerinin asıl sebebi, Avrupa'da dost kazanmak gibi politik bir amaçtı. Osmanlı Devleti, bu dönemde devamlı saldırılara uğramakta ve güçlenen Avrupa'ya karşı devamlı güç kaybetmektedir.

Bu yıllarda Rusya ile de iktisadi ve siyasi ilişkilerin geliştiği görülür. 1739'da Belgrat antlaşması ile her iki tarafın tüccarlarına ticaret serbestisi verilmiş, fakat Karadeniz'de yapılacak taşımacılığın yalnız Türk gemileriyle gerçekleştirilmesi şartı konulmuştur. 1774'de Küçük Kaynarca antlaşmasıyla Bâb-ı Âlî, Avrupalılara olduğu gibi Rusya'ya da Karadeniz, Boğazlar ve Tuna da dahil olmak üzere Türk sularında deniz taşımacılığına izin vermiştir. Fransa ve İngiltere'ye verilen kapitülasyonların Rusya içinde geçerli olduğu kabul edilmiştir. Bu imtiyazlar karşılıklı ve iki taraflı bir antlaşmanın hükümleri içinde yer aldığından, hem şekil hem de kanuni yapısı itibarıyla, Bâb-ı Âlî tarafından tek yanlı olarak Fransa ve İngiltere'ye verilen ahidnamelerden farklıdır.

III. Selim döneminde Osmanlı devlet adamları kapitülasyonlara karşı ortak bir tavır almışlar ve ordunun ihtiyacı başta olmak üzere ithal edilen ürünlerin yerli üretimle karşılanması için tedbirler almışlardır. Ayrıca Osmanlı tebaasını buldukları ayrıcalıksız kişi statüsünden kurtarmak ve rekabet edebilir duruma getirmek için bir takım önlemlere başvurmuşlardır. Örneğin, Avrupa ile ticaret yapan bir zimmî tüccar ve iki yardımcısına, yabancı tüccarların (müstemin) yararlandığı tüm muafiyetlerden yararlanma hakkı verilmiştir. Yine Hindistan ve İran ile ticaret yapan bazı Müslüman tüccarlara da aynı haklar tanınmıştır.

18. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı Devleti, Avrupa ülkeleriyle olan ilişkilerinde, politik amaçlarla cömert imtiyazlar vermeye devam etmiştir. Kapitülasyonlarla gerekli olan bütün emniyet ve kolaylıklar sağlanmış olmasına rağmen, bu kapitülasyonların suiistimal edildiği görülmüştür. 18. yüzyıldan önce Osmanlılar, hala suiistimalleri önleyebilecek güçte olduğundan, bu imtiyazlar bir tehlike oluşturmuyordu. Fakat bu dönemden sonra Avrupa ülkeleri, gücünü kaybeden Osmanlı Devletini, baskı ve tehditler yoluyla, kapitülasyonları sürdürmeye ve genişletmeye mecbur ediyor, suiistimallerin engellenmesini önlemeyi başarıyorlardı.

Neticede Osmanlı ülkesinde yabancı veya azınlık olmak, Müslüman-Türk olmaktan daha avantajlı hale gelmişti. Osmanlı tabiiyetinde (uyrukluk) bulunmayı işlerinin getirisi ve güvenliği bakımından karlı görmeyen yerli tüccar, kapitülasyonların getirdiği kolaylıklardan faydalanmak için tabiiyet değiştirmekte ve İngiliz, Fransız veya Rus tabiiyetine girmektedir (Cem,1989: 254). Kapitülasyonların Bâb-ı Âlî'nin zimmi adı verilen gayrimüslim tebaasını da kapsayacak şekilde genişletilmesi suiistimalin boyutlarının çok büyük olduğunu göstermektedir.

Bunun sonucunda Bâb-ı Âlî 7 Temmuz 1869 tarihli muhtırasıyla İstanbul'daki elçiliklere şu protestoyu göndermiştir: "Uygulama alanında kapitülasyon antlaşmalarına esasen haiz olmadıkları bir genişlik ve elastikiyet verildiği ve bu antlaşmalar ile bahsolunup zaten istisnai bir mahiyette bulunan imtiyazlar sanki kafi değilmiş gibi bir de daimi bir müşkülata neden olan bazı suiistimaller meydana getirildiği malumdur. Kapitülasyonların Osmanlı memleketlerinde medeniyetin yavaş yavaş yayılmasına karşı ne derece büyük bir engel teşkil ettiğini defalarca ispat eyledik. Hükümetimiz, kapitülasyonlardan kaynaklanan sakıncalar yüzünden bir kat daha tehlikeli bir hal alan suiistimallerin devamına göz yumsa hem vazifesinde kusur, hem de şeref ve haysiyetini ihlal etmiş olur." (Kurdakul, 1981: 9). Bir çaresizliğin ifadesi olarak karşımıza çıkan bu durum Fransızlara verilen imtiyazların yanında İngilizlerle yapılan ticaret anlaşmasının da bir sonucudur.

1.4. İngilizlerin Osmanlı Pazarına Girmesi: 1838 Ticaret Antlaşması

1820'lere gelindiğinde İngiltere Sanayi Devrimini tamamlamış ve Napolyon Savaşları sonucunda Fransa'yı yenerek dünya pazarlarında rakipsiz duruma gelmişti. Ancak, aynı yıllarda, sanayi devrimini yaşamakta olan diğer Avrupa ülkeleri korumacı önlemlerle İngiliz mamullerinin kendi pazarlarına girmesini engelliyorlardı. Bu durumda İngiliz ticaret ve sanayi sermayesi Avrupa dışındaki ülkelere yöneldi. 1820'lerden 1840'lara kadar ki dönemde İngiltere, Latin Amerika'dan Çin'e kadar pek çok ülkede mümkünse yerel iktidarlarla anlaşarak, gerektiğinde ise silah gücü kullanmaktan çekinmeyerek,

pek çok serbest ticaret antlaşması imzalamıştır (Pamuk, 1988: 200). Böylece 19. yüzyılın ilk yarısında Avrupa’da gümrük vergileri genel olarak yükselmiş ve 1819-1835 yılları arasında İngiltere’nin dış ticaretinde durgunluk baş göstermişti (Purveyar, 1935’ten aktaran Yerasimos, 1986: 462). Bu durum ülkenin genç sanayisine ağır zararlar verebilirdi ve derhal yeni pazarlar bulunmalıydı.

Gerileme sürecine girmekle birlikte Osmanlı Devleti, geniş toprakları ve zengin halkıyla bu sırada dünyanın en varlıklı ülkelerinden biri durumundaydı. İştah açıcı ve kârlı pazar olmaya müsait bu haliyle, Osmanlı ülkesi özellikle İngilizlerin ilgi odağı haline geldi. Bu sebeple bu pazarı ele geçirmek amacıyla İngiltere Osmanlı Devleti ile bir serbest ticaret antlaşması imzalayabilmenin her türlü yolunu sonuna kadar zorladı (Özsoy, 1995: 134).

Bu dönemde Osmanlı ticaret rejimi, kapitülasyonlara rağmen yabancı tüccarlara bir takım sınırlamalar getirmekteydi. Merkezi hükümet, vergi gelirlerini artırmak için ihraç mallarına tekel (yed-i vahid) uygulama yoluna gitmişti. Buna ilaveten, ülke içi gümrük resimleri ve iç ticaret üzerinden alınan diğer resim ve harçlar da, kapitülasyon dışında kalan konulardı. İthal malların ülkenin içine sokulabilmesi için oldukça karışık ve yüksek oranlı iç gümrükler ödeme zorunluluğu vardı. Böylece gümrük vergilerinin oranı %15 ile %50 arasında bir rakama kadar çıkabiliyordu. Ayrıca darlık ve savaş dönemlerinde pek çok malın ihracatı kısıtlanabiliyordu. Yine bu dönemde “ayan” denilen mahalli yöneticiler, ülkenin çeşitli bölgelerinde güç kazanmaya başlamışlardı. Mısır’da Mehmet Ali Paşa gibi kendi hazinelerini güçlendirme çabasındaki bu yöneticiler, kapitülasyonların suiistimallerinden doğan kötü sonuçlara karşı koyabilmek için, etkin çaba göstermişlerdir. Bu kapsamda bazı malların ihracını yasaklamak, tekel kurmak, tekel mallarının satışından kâr elde etmek, ihraç mallarının fiyatına narh koymak ve yabancı tüccarlara verilen denizcilik haklarını iptal etmek gibi tedbirlere başvurmuşlardır. Batılı güçler ve özellikle İngiltere, Sanayi Devrimi’nin sonucunda ortaya çıkan yeni durumlar karşısında doğu pazarlarının daha güvenli, istikrarlı ve ulaşılabilir olması gereğini duydular. Bunun içinde Bâb-ı Âlî ile iç ve dış ticaretteki tüm kısıtlamaları ve hammadde teminindeki engelleri kaldıracak bir antlaşma hedeflendi.

Mehmet Ali Paşa, dış ticareti devlet tekeline alarak buradan elde ettiği gelirleri Mısır’ın sanayileşmesine ve askeri gücün artırılmasına harcıyordu. Bu durum her iki ülkeyi de rahatsız ediyordu. Devlet tekelleri İngiltere’nin Mısır’daki çıkarlarını zedeliyor, askeri gücü ise Osmanlı saltanatını tehdit ediyordu. Paşa’nın orduları Osmanlı tahtını tehlikeye sokunca önce Rusya ile 1833’de Hünkâr İskelesi antlaşması imzalandı. Rusya’nın artan nüfuzunun İngiltere’nin Doğu Akdeniz’deki çıkarlarını tehdit etmesi üzerine İngiltere

“yardım” için devreye girdi. Bu yardımın karşılığında 16 Ağustos 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşması imzalandı (Akgündüz-Öztürk, 1990: 490).

1838 ticaret antlaşması'nın içeriği özetle şöyledir:

-Mevcut kapitülasyonlar devam edecek, bu antlaşma ile verilen yeni imtiyazlar eskilerine eklenecektir.

-İngilizler, ülkedeki tarım ve sanayi ürünlerini serbestçe alıp satabileceklerdir.

-Osmanlı Devleti, iç ticarete uyguladığı her türlü tekeli (yed-i vahid) ve ihracat yasaklarını kaldıracaktır.

-Yabancı tüccar, bütün Osmanlı ülkesinde en çok gözetilen yerli tüccara sağlanacak hak ve kolaylıklardan yararlanacaktır.

-İhracattan alınan vergiler %12, ithalattan alınan vergiler ise %5 olarak tespit edilmiştir.

Katılmak isteyen her devlete açık tutulan bu antlaşmayı imzalamak için bütün Avrupa devletleri sıraya girmişlerdir. Bunların ilki, 25 Kasım 1838'de Fransa'dır. 1839 yılında Hansa Birliği ve Sardunya Krallığı; 1840 yılında İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Prusya, Alman Gümrük Birliği; 1841 yılında da Danimarka, Toscana Büyük Dükalığı ve Belçika Antlaşmayı imzalamışlardır (Yerasimos, 1986: 470).

1838 ticaret antlaşması, iç ve dış ticaretteki her türlü sınırlamayı kaldırarak yabancı malların ülkeye kolayca girişini, yerli her türlü malın ise önemli ölçüde dışarı götürülmesini kolaylaştırmıştır. Ticaret antlaşmasıyla yabancı tüccarlar, iç gümrük vergilerinden muaf tutulduğu halde, yerli tüccarlar bu vergileri ödemeye devam ediyorlardı. Neticede (Kütükoğlu, 1971: 109; Önsoy, 1988: 29);

-Osmanlı pazarları geniş ölçüde yabancıların denetimine geçmiş,

-Avrupa rekabeti karşısında Osmanlı esnafı zamanla faaliyetini durdurmak zorunda kalmış,

-Osmanlı hammadde ve ara malları tercihen daha fazla ücret teklif eden Avrupalı tüccarlara satıldığından bu maddelerin fiyatlarında büyük artışlar gözlenmiş, bu yüzden Osmanlı esnafı hammadde bulmakta sıkıntı çekmiş, hatta bazı maddeleri hiç tedarik edemez olmuş ve

-Gümrük tarifelerinin düşük tespit edilmesi ve ek vergi konulamaması nedeniyle gümrük gelirlerinde önemli düşüşler yaşanmış, Kırım Savaşı'nın masrafları da ilave edilince devlet iç ve dış borçlanmaya başvurmak zorunda kalmıştır.

Yerasimos'un belirttiği gibi "1838 Ticaret antlaşması, Osmanlı sanayi ve ticaretini Avrupa'nın denetimine sokmuştur. 1855 yılı borçlanmasının kefaleti ise aynı şeyi maliye alanında yapmış olmasıdır"(Yerasimos, 1972: 660). 1838'de kurulan ticaret sisteminin en önemli yanı, Osmanlı Devleti'nin dış ticaret üzerindeki egemenlik hakkının büyük bir kısmını geri dönüşü olmamak üzere artık kaybetmesiydi. Devlet, önemli bir kaynak olan ithalattan ve ihracattan alınan ek vergiler sınırlandırıldığı için, savaş gibi olağanüstü hallerde bu kaynaktan ek gelirler almaktan mahrum kalmıştır (Eryılmaz, 1991: 86). Böylece bu antlaşmalar ile Osmanlı pazarlarının ve hammaddelerinin kapitalist ülkelerin çıkarları doğrultusunda dış ticarete açılması söz konusu olmuştur.

Balta limanı antlaşmasını izleyen dönemde Ortadoğu'da İngiliz dış ticaretinde olağanüstü artışlar olmuştur. Örneğin 1837'de İstanbul'a gelen İngiliz gemileri toplam 86.253 ton ile 432 adetten 1848 yılında 358.422 tonla 1.392 adete yükselmiştir. Artış giderek hızlanmış ve 1856'da 2.504 gemiyle 898.753 tona ulaşmıştır (Puryear, 1935: 127'ten aktaran Ölçen, 1992: 114).

Halep, Şam, İstanbul, Amasya, Bursa ve Selanik gibi merkezlerdeki sanayi çökerken, devletin iç kısımları ile köy ve kasabalarda halkın ihtiyacını karşılayan yerli sanayi mahalli pazarı henüz elinde tutmaktaydı. İç pazarlarda büyük ölçüde yerli sanayi ürünleri kullanılmaktaydı. Yabancı malların devletin iç kısımlarına nüfuz etmesi hala söz konusu değildi. Bu malların iç pazarlara nüfuz etmesini engelleyen en önemli unsur ise ulaşımdı. Başta İngilizler olmak üzere iç pazarlara mal taşımak için demiryolu ağının kurulması üzerinde duruyorlardı. Böylece yabancı mallar iç pazara ucuz fiyatla ve kolayca taşınacak, o bölgelerin hammadde ve tarım ürünleri de Avrupa'ya götürülecekti. Bu amaçla İngilizler İzmir-Aydın demiryolunu inşa etmişlerdir. Bu hat daha sonraki yıllarda uzatılarak zengin İzmir hinterlandını İzmir limanına bağlayacak hale getirildi. 1881'de Aydın-Kuyucak demiryolu faaliyete geçti. Ertesi yıl aynı hat Sarayköy'e, 1888'de de Denizli ve Dinar'a uzatıldı. Aynı zamanda Tire ve Ödemiş demiryolu da yapıldı. Yine aynı amaçlarla Fransızlar tarafından işletilen İzmir-kasaba ve Alaşehir, Alaşehir-Afyon demiryolu hattı işletmeye açılmıştır (Önsoy, 1988: 24). Bu arada Almanya da aynı amaçlarla Bağdat-Basra üzerinden demiryoluyla Osmanlı Devleti'nin içlerine ve hatta tüm doğuya açılmayı düşünüyordu. Almanya 1889'da Bağdat demiryolu hattının Konya'ya kadar uzatılma imtiyazı almıştı (Ortaylı, 1983: 65). 1899 yılında da Eskişehir-Konya hattının Bağdat'a kadar uzatılma ayrıcalığının Almanya'ya verildiği görülmektedir.

1838 antlaşmasını izleyen yıllarda yeni gümrük tavizleri koparabilmek için bekleyen batılı devletler, içerde mali ve Lübnan'da siyasi bunalımın yaşandığı 1860-1861 yıllarında yeni tavizler aldılar. 1838 ve müteakip antlaşmalarla tespit edilmiş olan %12 ihraç gümrüğünün önce %8'e indirilmesi, daha sonrada her yıl %1 azaltılarak sekizinci yılın sonunda %1'de sabitlenmesi kararlaştırılmıştır. İthalat gümrüğü ise %3 artırılarak %8'e çıkarılmıştır.

1860-1861 yılı ticaret antlaşmalarıyla, ithal gümrüğünün %3 oranında artırılması Osmanlılarda himaye sistemine doğru atılmış bir adım olarak kabul edilebilir. Ancak bu durum yabancı malların ülkemize akışını önleyememiştir. Nitekim 1860 yılında 5.237.105 sterlin olan İngiliz menşeli mamul mal ithali 1864'de 7.501.988 sterline ulaşmıştır (Kütükoğlu, 1971: 113; Önsoy, 1988: 35). İç ticarete yerli tüccarın %12 vergi ödediği dikkate alınır, ithal gümrüğünden alınan %8'lik verginin ülkemize mal akışını engellemesi de beklenemezdi.

İhraç gümrüğünün ise, %12'den %1'e indirilmesi, her ne kadar Osmanlı tüccarının lehine bir durum gibi görünüyorsa da daha çok yabancı tüccarın işine yaramıştır. Zira böylece başta hammadde olmak üzere Osmanlı ürünleri kolayca yurt dışına götürülmüştür. Bu durumdan Osmanlı hammaddesine daha yüksek fiyat veren yabancı tüccarla rekabet edemeyen Osmanlı esnafı zarar görmüştür (Önsoy, 1988: 35). İthal gümrüğünün %3 artırılarak %8'e çıkarılması, esasen ihraç gümrüğünü indirmeye yönelik bir operasyon olduğu görülmektedir. İç ticarete yerli tüccar %12 vergi öderken, ithal gümrüğünün %8'e çıkarılması yabancı tüccarların avantajlı konumlarını sürdürmelerine engel oluşturmamıştır. Osmanlı hammaddesi ve ara malları alımında ise %12 ihraç gümrüğü nedeniyle yerli tüccar daha avantajlı konumdaydı. İhraç gümrüğünün %1'e indirilmesiyle yerli tüccarın bu avantajı ortadan kalkmış, yerli tüccar hammadde ve ara malları temin edemez duruma gelmiştir.

Osmanlı yönetimi, iktisadi ve mali açıdan antlaşmanın boyutlarından habersiz olmamakla birlikte, esas olarak siyasal nedenlerle masaya oturmak zorunda kalmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın isyanı karşısında zor durumda kalan Osmanlı, İngilizlere verdiği bu imtiyazlara karşılık Paşa'nın isyanını bastırabilmiş ve toprak bütünlüğünü koruyabilmiştir. İngilizler ise, bir taraftan dış ticaretteki tekelleri kaldırarak Mısır'ın sanayileşme ve askeri harcamalarının kaynağını keserken Hindistan ticaretini de kendisi açısından güvenceye almıştır (Pamuk, 1985: 654).

2. KAPİTÜLASYONLARIN ETKİLERİ

Kapitülasyonların Osmanlı tarihinde çok önemli iktisadi ve siyasi etkileri olmuştur. Güçlü olunan dönemde yurt içinde ülke refahını artırıcı yönü ve

Avrupa siyasetini yönlendirme vasfı Osmanlı Devleti lehine işlerken son dönemlerde ülke sanayisinin önünü kesen ve batılı ülkelerin Ortadoğuyu sömürü aracı haline gelen bir yapıya kavuşarak Osmanlı'nın çöküşünde önemli rol oynamıştır.

2.1. İktisadi Etkileri

Osmanlı Devleti, dönemin diğer devletlerinden farklı bir dış ticaret politikası izlemiştir. 17 ve 18. yüzyıllarda Avrupa devletleri, altını ve gümüşü servetin kaynağı olarak gördüklerinden dolayı ihracatın artırılması ve ithalatın kısılmasını öngören merkantilist politikalar uyguluyorlardı. Bu dönemde Avrupa'da hammadde ihracatı yasaklanmış ve mamul madde ihracatı özendirilmiştir. Osmanlı Devleti ise, merkantilist düşünceye yabancı kalarak, tam tersi bir dış ticaret politikası izlemiş ve ithalat serbest bırakılırken, darlık zamanlarında ve ihtiyaç duyulduğunda bir kısım malların ihracatı yasaklanmıştır. Osmanlıların bu politikalarının temel gerekçesi, ülkenin ihtiyacı olan malları daha ucuz ve istikrarlı bir şekilde elde edebilmek ve ticari vergilerden kaynaklanan devlet gelirlerinin azalmamasını sağlamaktır. Kapitülasyonların uzun yıllar yürürlükte kalması ve kaldırma girişiminin olmamasının bir nedeni de budur. Profesör İnalçık'ın ifade ettiği gibi *“kapitülasyonlar, gereksinim duyulan bazı önemli maddelerin (başlıca ince yünlü kumaş, kalay, çelik, barut ve kristal ve saat gibi lüks eşya) sağlanması ve hazineye ait gümrük gelirlerinin artması göz önünde tutularak kaygısızca verilmiştir”* (İnalçık, 2009: 315).

Devlet kapitülasyonlar nedeniyle iktisadi ve sınai kalkınma için bir koruma siyaseti takip edemediğinden, muhtelif zamanlarda ülkenin çeşitli yerlerinde kurulan kağıt, cam ve bez fabrikaları Avrupa serbest rekabetine dayanamayarak kapanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında birçok sanayi teşebbüsü kurma girişimine rastlamak mümkündür. Bilhassa Filibe'de bir pamuk fabrikası, İstanbul, İzmir, Selanik, Adana ve Sivas'ta mensucat fabrikaları, Kastamonu ve İzmir'de ip, halat, çuval fabrikaları, İstanbul'da porselen, fayans ve züccaciye fabrikaları, İstanbul, İzmir, Suriye ve Afyon'da şeker fabrikaları, İstanbul'da kauçuk, cıvata, çivi ve kimya fabrikaları bulunmaktadır. Fakat bunların hiç birisi başarılı olamamıştır. Ayrıca bu dönemde devletin İstanbul'da bir top fabrikası, Bursa'da ipek fabrikası, İncirli'de kükürt fabrikası, İslimiye ve Hereke'de kumaş fabrikaları kurduğu bilinmektedir (Nebioğlu, 1944: 149).

19. yüzyılın ortalarında, ticaret yapısı merkez-kenar işbölümünü yansıtan bir özellik kazanmıştır. Yani ithalat büyük ölçüde mamul tüketim mallarından oluşurken ihracatın önemli kısmı gıda maddeleri ve hammaddelerden ibaretti. Aslında üretim fazlasının mobilizasyonu ile birden bire artan ticaret hacmi

yüzyılın ortalarında daha yavaş artmaya başlamıştı. Osmanlı ihracatının başlangıçtaki artışı, daha çok pazarlanmakta olan mevcut hammadde fazlasının dış pazarlara açılmasından kaynaklanıyordu. Fakat giderek üretim yapısında bozulma ve artan işsizlik kentsel imalatta hemen etkisini gösterirken (Keyder, 1985: 654), kırsal sanayi üretimini devam ettirebilmiştir.

Abelous, 19. yüzyılın ilk yarısında yabancıların, Türkleri saf dışı ederek Türkiye'yi iktisadi bir şantiye haline getirmiş olduklarından bahsetmektedir (Abelous, 1928: 97). Bu yüzyılda sanayileşen batı ülkelerinin kendilerine sağlanan gümrük kolaylıklarıyla Osmanlı tezgah sanayisini iflasa sürüklemelerinden dolayı, modern sanayi kurma çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Buna rağmen 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde hala bazı dallarda küçük zanaatın ve evlerde parça başına üretimin egemen olduğu görülmüştür (Ökçün, 1970: 6-7; Ortaylı, 1983: 35).

19. yüzyılda yapılan ticaret antlaşmaları Avrupa makine mamulleri karşısında, Türkiye'nin el ve tezgah mamullerinin ezilmesine sebep oldu (Karal, 1976:254). Avrupa sınai ürünlerinin rekabetinden özellikle Osmanlı sanayisinin bel kemiğini teşkil eden pamuklu sanayii etkilenmiştir. İslah-ı Sanayi Komisyonu'nun 1868 tarihli bir mazbatasında 30-40 sene zarfında İstanbul ve Üsküdar'daki kumaşçı tezgahlarının sayısının 2.750'den 25'e, kemahçı tezgahlarını 350'den 4'e, çatma yastıkçı tezgahlarının 60'dan 8'e indiği belirtilmektedir (Akgündüz-Öztürk, 1999: 467).

Faroqi'nin belirttiğine göre, 15 ve 16. yüzyıllarda ticaret, gayrimüslimlere özgü bir uğraşı alanı değildi. Bu dönemde Karadeniz'de ticaret yapan tüccarların çoğu Müslüman olduğu gibi, aynı dönemde Bursa'da faaliyet gösteren ipek tüccarlarının da çoğu yine Müslümandı (Faroqi, 1997: 177). Ancak 18 ve 19. yüzyılda imtiyazların etkisiyle Müslüman tüccarların özellikle de kıyı şehirlerinde ticari hayattan ayrılmak zorunda kaldığı ve ticarethanelerini ve atölyelerini kapattığı bir gerçektir.

Yabancılar verilen imtiyazlar bilhassa 1838 ticaret antlaşmasından sonra Osmanlı ekonomisi üzerinde büyük tahribatlar yapmıştır. Fakat Osmanlı ekonomisinin çöküş sebeplerini yalnız ticaret antlaşmalarında aramak yanlış olur. 1760-1840 yılları arası Osmanlı Devleti'nin en bunalımlı dönemlerinden birisi olup, yaklaşık her iki yıla bir savaş ve ayaklanma tekabül etmektedir. Bu ayaklanma ve savaşların pek çoğundan yenik çıkmış olan devlet, toprak kaybetmiş, savaş tazminatı ödemiş, bilhassa işgücünü oluşturan genç erkekler işlerinden alınarak cepheye gönderilmiştir. Bu yüzden tarımda verim azalmış, zanaatlar ve ticaret gerilemiş, kaybedilen topraklar ve patlak veren isyanlar sebebiyle kamu gelirlerinde önemli düşüşler harcamalarda ise büyük artışlar görülmüştür (Önsoy, 1988: 36). Artan kamu finansman açığını finanse etmek

için vergi gelirlerini artırmaya yönelik düzenlemeler yapılmış ve iç ve dış borçlanma kaçınılmaz olmuştur. Bütün bu gelişmeler sonrasında da Osmanlı sanayisi çöküş sürecine girmiştir. Fakat her şeye rağmen Osmanlı sanayisi ülke ihtiyacını karşılamakta ve hatta ihracat yapabilmekteydi. Bu kırılğan ortamda imzalanmak zorunda kalınan 1838 ticaret antlaşması sanayinin çöküş sürecini hızlandırmış ve yeni sanayileşme hamlelerinin başarıya ulaşmasını engellemiştir.

Dünya ekonomisi içinde Osmanlı bölgelerinin sömürgeleşme süreci 19. yüzyılda tamamlandı. Deniz taşımacılığı, demiryolu ve telgraf gibi haberleşmelerde yeni imtiyazlı düzenlemeler ve gelişmelerle, Avrupa ithal malları lonca üretim sistemini ve kırsal zanaatı bozdu. Mali krizin önüne geçmek için geliri artırmak amacıyla, devlet, vergileri artırmaya zorlandı ve bu, hoşnutsuzluğun ve siyasi soğukluğun daha da artmasını netice verdi. 1875 yılındaki Hersek ayaklanmasından 1912 yılındaki Balkan savaşına kadar, Osmanlı Devleti dünya ekonomisinin emperyalist devletlerinin uydu toplumları olan Avrupa ve Balkan bölgelerinin sürekli karışıklığıyla karşı karşıya kaldı (Turner, 1991: 41). İç sebeplerin yanında Avrupalı devletlerin de takviyesiyle Osmanlı Devletinin iktisadi, mali ve siyasi yapısı çökmüştür.

Farklı bir bakış açısıyla Toprak, ticaret antlaşmalarının olumlu taraflarının da olduğuna işaret etmektedir. Toprak, 19. yüzyıl ticaret sözleşmelerinin Osmanlı toplumunun geçimlik yapısını çözdüğünü, ekonomik düzenin parasallaşmasını sağladığını, pazar göstergelerinin ve piyasa güdülerinin toplumda iktisadi rasyonaliteyi egemen kıldığını, kapalı Osmanlı ekonomisini dış pazara açtığını ve üreticiye tevekkül yerine kazanç özlemine aşıladığını belirtmektedir (Toprak, 1997: 234).

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı'da, sınırlı da olsa bir sanayileşme olmuş ve bir ön-sanayinin doğuşu görülmüştür. Ticaret alanındaki gelişmeler, parasallaşma, kurumsallaşma, ulaşım ve iletişim araçlarının yaygınlaşması ve etkinleşmesi pazara yönelik bir imalat kesiminin doğuşuna neden olmuştur. İmalat atölyeleri, dokumacılık ve debbağcılık (dericilik) gibi alt sektörlerde umut vaadeden bir açılıma yol açmıştır. Bu dönemde Osmanlı özel girişimi atölye ölçeğini aşarak sinai birimler oluşturmaya başlamıştır. (Toprak, 1997: 237).

Osmanlı'da sanayileşme aynı zamanda bir bilinç sorunu olarak ta karşımıza çıkar. Osmanlı aydını ve yönetimi sanayileşme gereğini ancak II. Meşrutiyet'in zor yıllarında fark etmiştir. Tanzimat dönemi aydını liberaldir ve klasik iktisat taraftardır. Karşılıklı üstünlükler ilkesine göre, Osmanlı'nın tarımda uzmanlaşması gerektiğine inanır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve özellikle son çeyreğinde. II. Meşrutiyet döneminde gazete ve dergiler

sanayileşme sorununu tartışmaya başlarlar. Bab-ı Ali'nin gündeminde de sanayileşme vardır. Bu bağlamda 1860'lı yıllarda İslah-ı Sanayi Komisyonu kurulur. Aralık 1913'de Teşvik-i Sanayi Muvakkatı yayınlanır. 1 Ocak 1917'de Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi çıkarılır (Toprak, 1997: 241-247).

Birinci Dünya Savaşı'na kadar ihracattan alınan gümrük vergilerinin oranı %1'de kalmıştır. İthalattan alınan vergiler ise 1861'de %8'e, 1905'de %11'e ve 1908'de %15'e çıkarılmıştır. Osmanlı Devleti ancak I. Dünya Savaşı başladıktan sonra 1838 Ticaret antlaşmasını bir kenara itebilmiş ve savaş koşullarında daha bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebilmiştir (Pamuk, 1985: 655).

2.2. Siyasi Etkileri

Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonlar, bir dış ticaret ve dış politika aracı olarak da kullanılmıştır. İlk zamanlarda kapitülasyonların iktisadi ve siyasi işlevini yerine getirdiğini ve bu yönüyle başarılı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak özellikle 1838 yılında İngilizlere ve bunu takiben pek çok ülkeye verilen kapitülasyonlarla birlikte bu müessese Osmanlı ekonomisinde büyük zararlara yol açmış verdiği ve Osmanlı'nın sanayileşmesini engelleyen unsurların başında gelmiştir.

Osmanlı Devleti dış ticaretini, günümüzde de birçok devletin yaptığı gibi, uluslar arası ilişkilerin bir aracı olarak kullanmıştır (Yalçın, 1979: 289). Osmanlı yöneticilerinin dış ticaret politikalarını etkileyen önceliklerden biri uluslararası ilişkilerde dost kazanmak amacıdır. Devlet-i Aliye 1535'te Fransa'ya verdiği kapitülasyonlarla Avrupa Hıristiyan bloğunu bozmayı ve Habsburglar'ın (Avusturya-Macaristan İmparatorluğu) giderek artan gücüne karşı Avrupa arenasında müttefikler kazanmayı hedeflemiştir. Ayrıca kapitülasyonlar benzer bir politik amaçla 16. yüzyılda beliren İspanya tehlikesine karşı İngiltere'ye de verilmiştir. Zira coğrafi keşiflerden sonra hızla güçlenen İspanya, Osmanlı Devleti'ni tehdit eder duruma gelmişti.

Osmanlı Devletinin dış ticareti, diplomasisinin ve stratejik hedeflerinin bir yardımcı olarak görmüş olduklarının diğer bir göstergesi de, İngilizlerle 16. yüzyılda yapılan ticaret antlaşmalarıdır. Kanuni döneminde 1553 yılında İngilizlere ilk ticaret kolaylığını veren imtiyazlar tanınmıştı. Fakat İngilizler bu kolaylıklardan yararlanmayarak, önemli bir ticaret malı olan baharatı, kuzey yolu Moskova boğazı üzerinden daha ucuza sağlama imkanlarının bulunabileceğini düşünmüşlerdi. Osmanlılar, 1578'de Azerbaycan ve Şirvan'ı alıp İran yolunu kapattıktan sonra, İngilizler için bu alternatif kapanmıştır (Yalçın, 1979: 289).

Özellikle 18 ve 19.yüzyıllarda büyük tehlikelerle karşı karşıya kalmış olan Bâb-ı Âlî, Batılı devletlerin desteğine ihtiyaç duyduğunda kapitülasyon müessesini araç olarak kullanmıştır. Bu tarihten itibaren kapitülasyonlar, açıkça bir politik destek karşılığında verilmeye başlanmıştır. 1690'da Fransa'nın Mısır'da ödediği %10 gümrük resmi %3'e indirilmiş ve aradaki farkın, Kudüs'ün çeşitli yerlerindeki Katoliklere verilmesi kabul edilmiştir. Fransa 1697'de Habsburglar'la barış antlaşması yapınca, Bâb-ı Âlî yönünü İngiltere'ye çevirmiştir. Mısır'da bir İngiliz konsolosluğu açılmış ve İstanbul-Mısır arasında deniz ticaret taşımacılığı tekeli İngilizlere verilmiştir. 1716-1740 yılları arasında tekrar Fransız-Osmanlı yakınlaşması olmuş ve imtiyazlarda Fransa öncelikli konuma gelmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti toprak bütünlüğünü korumak ve saldırıları önlemek için denge politikası izlemiş ve bu politikayı da imtiyazlar vererek sağlamıştır.

1850'li yıllarda, Batı sömürgeciliği, öteki ülkelerin biçimsel bağımsızlığını korumak üzere, onların hükümetlerini etkin denetim altında tutmayı yöntem olarak benimsemişti (Fiedhouse, 1973: 4'ten aktaran Ölçen, 1992: 109). İktisadi hayata hakim olan İngilizler artık Osmanlı siyasetinin de baş aktörü durumundadırlar. Vezirlik yolu elçiliklerden geçmeye başlamıştır. Mustafa Reşit Paşa İngiltere'nin, Ali ve Fuad Paşa'lar Fransa'nın, Mahmut Nedim Paşa da Rusya'nın adamı olarak siyasette tanınmıştır (Sarıca, 1940: 423'dan aktaran Özsoy, 1995: 134).

Bu dönemde artık bağımsız ve etkili bir Osmanlı siyaseti söz konusu değildir. 1838 antlaşmasının son maddesi ile, İngiliz mallarına ve tebasına tanınan haklar ihlal edildiği takdirde İngilizler'e Osmanlı iç işlerine karışma hakkı tanınmıştır. Bunun sonucu olarak, 22 yıl saltanat süren Abdülmecit döneminde 22 sadrazam değişmiştir. Mustafa Reşit Paşa'nın altı defa sadrazamlık, altı defa da hariciye nazırlığı görevine getirilmiş olması oldukça dikkat çekicidir (Özsoy, 1995: 136).

Ortaylı bu konuya ihtiyatla yaklaşmaktadır. Ona göre, Tanzimat'ın ilk yıllarında Mısır ve Boğazlar sorunundan dolayı İngiltere'ye yaklaşan bir dış politika güdülüyordu ve bu suretle Rusya'nın Osmanlı ülkesinde nüfuz kurması engelleniyordu. Ali ve Fuad Paşa'ların İngiltere'ye karşı Fransa'ya yaklaşmaları da denge politikasının yeni bir evresi gibidir. Bu manevralar Osmanlı'nın yürüttüğü denge politikasının bir ürünüdür ve Tanzimatçıları İngiliz ve Fransız taraftarı gibi kesin sınıflara ayırmak pek gerçekçi değildir (Ortaylı, 1985: 281).

Serbest rekabet ilkelerini daha kendisi kabul etmeden, Osmanlı Devletine sokmayı başarmış olan İngiltere, ticari çıkarlarının gereği olarak, Devleti Aliye'nin bütünlüğünü savunmada aslan kesilmiştir. Palmerston 1849 yılında Avam Kamarasında, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'yle olduğu kadar başka

hiçbir ülkeyle o kadar liberal ticari ilişkide bulunmadığını belirtir. Lord John Russell, Osmanlı'nın bağımsızlığının tehlikeye düşmesi halinde İngiliz dış ticaret dengesinin alt üst olacağını ifade etmiştir (Yerasimos, 1986: 470). İngiltere'nin 1878'lerden başlayarak o zamana kadar izlediği Osmanlı politikasını değiştirmesi, Osmanlıların güttüğü denge politikasının etkinliğini kaybetmesine yol açmıştır. Bu dönemde kendi iç sorunlarıyla ilgilenen İngiltere, Osmanlı'nın sorunlarına öncelik verememiştir. Bununla beraber genel politikası, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak şeklinde devam etmiştir (Ülman, 1985: 279).

SONUÇ

Osmanlılar kuruluş aşamasından itibaren mali amaçlarla ve dış politika aracı olarak çeşitli ülkelere imtiyazlar tanımışlardır. Fetihlerle hızla büyüyen devlet, iyi bir siyasi denge kurarak düşman sayısını mümkün olduğu kadar az tutmaya çalışmış, bunda da kapitülasyonları kullanarak düşman olması muhtemel olan ülkeleri müttefik durumuna getirmeye gayret etmiştir. Özellikle fethedilen yerlerde daha önceden imtiyaz sahibi olan ülkelerin, buraların fethinden sonra çıkarlarının zedelenmesinden dolayı Osmanlı'ya karşı bir düşmanlık ortaya çıkabilir. İşte bu muhtemel durum önceden verilmiş olan imtiyazların devam ettirilmesi yolu ile engellenerek mümkünse yeni müttefikler kazanma, değilse tarafsız kalmalarının sağlanması ile giderilmiştir. Böylece Osmanlı toprakları üzerinde çıkarı olan bu devletlerde Osmanlı'yla iyi geçinmeyi tercih etmişlerdir.

16. yüzyıla kadar yapılan imtiyaz sözleşmelerinin geneli itibariyle, karşılıklı çıkarlara göre düzenlendiği ve Osmanlı tebaasının da uyruklularında bazı çıkarlar elde ettiği görülür. İmtiyaz antlaşmaları siyasi etkilerinin yanında, Osmanlılarda tüccar sınıfının oluşmasında ve denizciliğin gelişmesinde de önemli işlev görmüştür. Fakat 19. asrın ikinci yarısından itibaren uygulanan bu ayrıcalıklar nedeniyle Osmanlı ülkesinde yerli tüccarın yerini büyük bir hızla yabancı ve azınlık tüccarları ile ve zanaatkarları almıştır.

Büyük bir dünya devleti olma amacındaki Osmanlılar, kapitülasyonları bu politikalarının aracı olarak 18. asrın ikinci yarısına kadar başarıyla kullanmışlardır. Özellikle 1838 ticaret antlaşmasından sonra ise kapitülasyonlar Osmanlıların aleyhine işlemeye başlamış ve sanayileşmeyi engelleyen unsurlardan birisi olmuştur. Verilen imtiyazlarla korumasız kalan Osmanlı sanayi girişimleri başarıya ulaşamamıştır. Bunun farkında olan Osmanlı yöneticileri kapitülasyonları kaldırmak istemişlerse de buna güçleri yetmemiş ve başarılı olamamışlardır. Hatta kaybedilen savaşlar ve organize baskılar neticesinde yeni tavizler verildiği görülmüştür. Bu aşamada güçsüz Osmanlı

yönetimi, imtiyazların istismar edilmesini bile engellememiş ve kapitülasyonlar Devlet-i Aliye'nin çöküşünde önemli bir unsur olarak tarihteki yerini almıştır.

KAYNAKÇA

- Abelous F. (1928) **A l'évolution de le Turquie dans ses rapports avec les étrangers**, Paris: Pédone.
- Akgündüz, A. ve S. Öztürk (1999) **Bilinmeyen Osmanlı**, İstanbul: OSAV Yayını.
- Akgündüz, A. (1991) **Belgeler Gerçekleri Konuşuyor (3)**, İzmir: Nil Yayınları.
- Cem, İ. (1989) **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, (11. Baskı), İstanbul: Cem Yayınevi.
- Eryılmaz, B. (1991) **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İstanbul: İşaret Yayınları.
- Faroqhi, S. (1997) "İktisat Tarihi: 1500-1600", (Yayın Yön. S. Akşin), **Türkiye Tarihi (Osmanlı Devleti: 1300-1600)**, (25. Baskı), İstanbul: Cem Yayınevi.
- İnalçık, H. (2009) **Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I**, (30. Baskı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Jagic, S. (2010) Constantinople, 6 avril 1536..., **Reuves plurielles** <http://www.revues-plurielles.org/uploads/pdf/12/110/111jagic.pdf> (22.08.2011)
- Karal, E.Z. (1976) **Osmanlı Tarihi**, 7, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Keyder, Ç. (1985) "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kocabaş, S. (1990) **Tarihte Türkler ve Fransızlar**, İstanbul: Vatan Yayınları.
- Kurdakul, N. (1981) **Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar**, İstanbul: Döler Neşriyat.
- Kütükoğlu, M.S. (1971) **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II**, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Nebioğlu, O. (1944) **Yabancı İmtiyazların Türk İktisadiyatına Tesirleri: Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri**, Ankara: Türk İktisat Cemiyeti Yayınları.
- Nebioğlu, O. (1986) **Kapitülasyonlar**, Ankara: İş Bankası Yayınları.

- Ortaylı, İ. (1985) **“Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü”**, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, 1, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1983) **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Ökçün, A.G. (1970) **Osmanlı Sanayi (1913-1915)**,. Ankara: AÜ. SBF Yayını.
- Ölçen, A.N. (1992) **Karl Marx ve İngiliz Emperyalizmi**, Ankara: Ekin Yayınları.
- Önsoy, R. (1988) **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özsoy, İ. (1995) “1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması’ndan Gümrük Birliği’ne”, **Çerçeve Dergisi**, 15(Ağustos/Ekim), 134-139.
- Pamuk, Ş. (1985) “19. yy’da Osmanlı Dış Ticareti”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, 3, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1988) **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi**, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Pazarcı, H. (1992) **Uluslararası Hukuk Dersleri**, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Price, M.P. (1979) **Türkiye Tarihi**, (Çev: S. Atalay), İstanbul: Ararat Kitabevi.
- Toprak, Z. (1997) **İktisat Tarihi**, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Türkiye Tarihi (Osmanlı Devleti: 1600-1908), 3, (5. Baskı), İstanbul: Cem Yayınevi.
- Turner, B.S. (1991) **Oryantalizm, Kapitalizm ve İslam**, (Çev; Ahmet Demirhan), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1977) **Osmanlı Tarihi**, 3(1), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ülman, H. (1985) “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Dış Politika ve Doğu Sorunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yalçın, A. (1979) **Türkiye İktisadi Tarihi**, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Yerasimos, S. (1986), **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, 1, (5. Baskı), (Çev.Babür Kuzucu), İstanbul: Belge Yayınları.